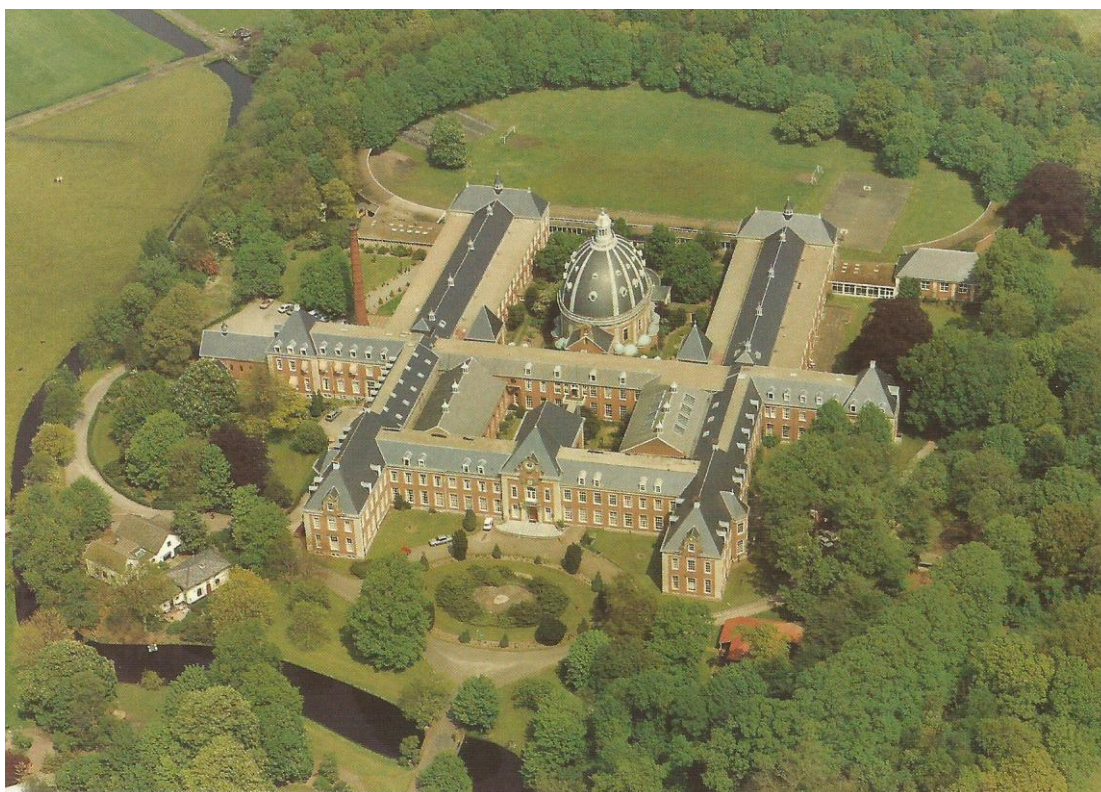

Religieus erfgoed en Herbestemming

Een tweede leven voor monumenten

Religieus erfgoed en Herbestemming

Een tweede leven voor monumenten

In opdracht van de Historische Vereniging Heemstede-Bennebroek

Bureau Plantage Zorg en Hoop – Michel Bakker – juni 2019

Inhoudsopgave

Deel I - Algemeen	7
Woord vooraf en doel van het rapport	7
Herbestemmen, waarom en hoe	9
Enkele voorbeelden van herbestemming in Heemstede en omgeving	12
Enkele voorbeelden van herbestemming van religieus erfgoed in Nederland	13
 Deel II - De inventarisatie	 15
Kerken en kapellen	19
Kloosters	33
Scholen	39
Begraafplaatsen	53
Zorginstellingen	57
 Deel III - De bijlagen	 63
1. Namen en adressen	63
2. Dossier kerksluiting	64
3. Plan van aanpak voor het vervreemden van religieuze kunst bij sluiting van een kerk	64
4. Een katholieke kerk onttrekken aan de eredienst	64
5. Downloads Herbestemming.nu	64
6. 'Een kerk die sluit, hoeft niet te verdwijnen'	65
Met dank aan	66
Literatuur	67
 Bijlagen: enkele artikelen uit publicaties van de Historische Vereniging Heemstede-Bennebroek	 69
1. Ellen Kerkvliet, 'Het verdwenen roomse bolwerk langs de Herenweg', <i>HeerlijkHeden</i> 151 (2012), p. 22-29	
2. Ellen Kerkvliet, 'Een explosieve groei van het aantal scholen', in: M. de Bruijn e.a., <i>Heemstede Vooruit 1890-1940</i> (2017), p. 208-219	
3. Hillebrand de Lange, 'Het religieuze leven in Heemstede', in: M. de Bruijn e.a., <i>Heemstede Vooruit 1890-1940</i> (2017), p. 220-229	

Deel I

Algemeen

Woord vooraf en doel van het rapport

Uit onderzoek blijkt dat meer dan 80% van de Nederlanders geen kerk meer bezoekt. Dat geldt helemaal voor jongeren. Daardoor is er de laatste jaren sprake van een toenemende leegstand van religieus erfgoed, zoals kerken en kloosters. Zo wordt het voor de eigenaren steeds moeilijker om het onderhoud van de gebouwen te bekostigen. Voor kloosters geldt dat het aantal actieve religieuzen afneemt. Gevolg is dat een grote groep monumentale kerken en kloosters voor de eredienst gesloten worden, wordt herbestemd of dat soms zelfs sloop dreigt.

Tegelijkertijd kan het religieus erfgoed bij een breed publiek op draagvlak rekenen. De belangstelling voor kerken, kloosters en hun vaak prachtige interieurs en verhalen is er bij jong en oud, ongeacht of men zelf ter kerke gaat of niet. Voorts hebben kerken en kloosters niet alleen een religieuze betekenis, maar ook een cultuurhistorische, stedenbouwkundige en sociaal-culturele waarde. Velen hechten er ook emotionele waarde aan.

Ook in de erfgoedwereld is die belangstelling voor religieus erfgoed groot. Minister Van Engelshoven van OCW stelt de komende drie jaar ca. 3 miljoen euro per jaar beschikbaar voor het opstellen van integrale kerkenvisies. De middelen worden (vanaf 1 januari 2019) beschikbaar gesteld aan gemeenten die van plan zijn om zo'n integrale kerkenvisie op te stellen. Met een integrale kerkenvisie wordt bedoeld dat gemeenten, kerkeigenaren, erfgoedorganisaties en betrokken inwoners gezamenlijk een strategische visie ontwikkelen op een duurzame toekomst voor het totale kerkenbestand binnen een gemeente. Zie www.toekomstreligieuserfgoed.nl.

Op deze website zijn trouwens ook tal van initiatieven voor herbestemming van religieus erfgoed te vinden, wat aangeeft dat dit thema brede belangstelling geniet onder tal van overheden, kerkgenootschappen, erfgoedorganisaties en particulieren.

Heemstede

Hoe verstaan wij ons in Heemstede met het behoud van religieus erfgoed en wat is de rol van herbestemming daarbij? Wat wordt het toekomstig gebruik van dat erfgoed? Blijft de kerk een kerk of niet? Hoe ga je om met architectuur die bepalend is voor het karakter van een straat of buurt – of de hele gemeente. Gebouwen bovendien die een rol spelen in de beleving van de Heemstedenaren? Wat zijn mogelijkheden en valkuilen? Hoe doet men het elders? Wat gebeurt er met interieurs en roerend erfgoed? Gaan zeldzame en waardevolle interieuronderdelen naar musea, andere vestigingen van een school of congregatie, andere kerken? Speelt duurzaamheid een rol en is dat een argument tegen of voor sloop?

Een inventarisatie van het religieus erfgoed in de gemeente Heemstede bleek gewenst en feitelijk ook noodzakelijk. Dit rapport verstaat onder 'religieus erfgoed' uit-

sluitend het gebouwde religieuze erfgoed. Met andere woorden: dat wat gebouwd is voor religieus gebruik of dat wat gesticht is vanuit een confessioneel oogmerk. Zodoende zijn er naast kerken en kloosters ook scholen en zorginstellingen opgenomen.

Doel van dit rapport

Het doel van dit rapport is om het gemeentebestuur, erfgoedinstanties, plaatselijke kerkbesturen en zelfs het bisdom Haarlem-Amsterdam te wijzen op en te overtuigen van het belang van een zorgvuldige omgang met religieus erfgoed en hen te steunen in een zoektocht naar mogelijke herbestemming.

Daarnaast willen we geïnteresseerden een blik bieden in de rijkdom van het religieus erfgoed in Heemstede.

Ten aanzien van uitspraken over mogelijke toekomstige functies van gebouwen zijn we terughoudend. Nieuwe functies zijn afhankelijk van de maatschappelijke omstandigheden, tijd en behoefte. Die fluctueren. Wel hebben we hier en daar enkel gedachten over herbestemming opgenomen.

Dit rapport is opgezet als een groeirapport. Het is niet 'af'. Kan dat ook niet zijn omdat pas wanneer de betrokken partijen als spelers aan tafel zitten er daadwerkelijk constructief verder gewerkt kan worden.

Dit rapport concentreert zich op religieus erfgoed, maar de aanbevelingen en uitgangspunten gelden ook voor andere gebouwen die in aanmerking komen voor herstemming. Daarbij gaat het niet alleen om gebouwen met een officiële monumentenstatus, maar ook om andere bijzondere en / of beeldbepalende panden.

Het rapport bevat enkele bijlagen en verwijzingen naar meer informatie. Drie integraal opgenomen bijlagen zijn:

- Ellen Kerkvliet, 'Het verdwenen roomse bolwerk langs de Herenweg', *HeerlijkHeden* 151 (2012), p. 22-29.
- Ellen Kerkvliet, 'Een explosieve groei van het aantal scholen', in: M. de Bruijn e.a., *Heemstede Vooruit 1890-1940* (2017), p. 208-219.
- Hillebrand de Lange, 'Het religieuze leven in Heemstede', in: M. de Bruijn e.a., *Heemstede Vooruit 1890-1940* (2017), p. 220-229.

Deze drie bijlagen geven specifieke informatie over de gebouwen en zetten ze in een maatschappelijk en bouwhistorisch kader.

Herbestemmen, waarom en hoe

Het is vaak in meerdere opzichten een winst wanneer historische gebouwen bewaard blijven. Ze zijn door de tijd heen historisch gerijpt en in de gebouwde omgeving ingebed. Vaak zijn ze vertrouwde ankerpunten en beeldmerken van een woonwijk. Veel bewoners hechten er ook diepe emotionele waarden aan. Religieuze gebouwen herbergen immers hun familiegeschiedenis, zoals de doop van een kind, het huwelijk van de ouders en de uitvaart van een overleden familielid. Vaak zijn de gebouwen ook door gezamenlijke inzet, legaten en giften van de voorouders tot stand gekomen. In architectuurhistorisch opzicht zijn de gebouwen van waarde omdat ze een specifieke bouwstijl vertegenwoordigen. Vooral kerken hebben een hoge architectonische waarde omdat ze als 'godshuizen' met de grootste zorg en met de mooiste mogelijke materialen tot stand zijn gekomen. In stedenbouwkundig opzicht betekent behoud van het religieus erfgoed meestal ook het behoud van de beeldkwaliteit van de wijk en de directe leefomgeving.

Elke herbestemming is anders

Door instandhouding blijven zulke gebouwen intact. Dat maakt echter nog niet elke herbestemming tot een succes. Elke herbestemming heeft een eigen geschiedenis. Toch zijn er uit de diversiteit aan projectdossiers van herbestemmingen van objecten en complexen wel enkele algemeen geldende uitgangspunten en adviezen te zeven.

- **De grenzen van herbestemmen**

Bij herbestemming is 'reversibiliteit' – mogelijk door bouwkundige ingrepen die geen tot weinig schade aan het gebouw berokkenen en die kunnen worden verwijderd – een hoog goed. Dit is lang niet altijd mogelijk, maar het is wel een doel om voor ogen te houden. Een goed voorbeeld van herbestemming is de Amstelkerk te Amsterdam, kantoor van Stadsherstel Amsterdam N.V. De waarden van het interieur zijn gerespecteerd en nog steeds worden er kerkdiensten gehouden.

Soms slaagt men er zelfs in een inbouw toe te passen die ook weer te verwijderen is voor het geval het gebouw de oorspronkelijke functie terugkrijgt.

Het wijzigen van monumentale gebouwen bij herbestemming is desondanks vaak ingrijpend. Moderne eisen en efficiënt gebruik liggen hieraan ten grondslag. Bovendien: het vinden van een nieuwe functie is noodzakelijk om het gebouw te kunnen behouden. Immers, leegstand leidt tot sloop.

Overigens: een monument staat niet stil in de tijd. Het is geen momentopname, maar een zich ontwikkelend bouwhistorisch document. Alle gebouwen ondergaan door de tijd heen namelijk kleine en grotere wijzingen, ten gevolge van veranderde onderhouds- en bouwtechnieken en wooneisen. Eigentijdse ingrepen en functies kunnen we dus ook beschouwen als tekst voor een nieuw hoofdstuk van het bouwhistorisch verhaal.

- **Noodzaak van architectuur- en bouwhistorisch onderzoek**

Om de mate van authenticiteit en de andere waarden te bepalen is per geval architectuur- en bouwhistorisch onderzoek noodzakelijk. Het is te adviseren om voorafgaand

aan een herbestemmingstraject een dergelijk onderzoek uit te voeren. Niet op voorhand is uit te sluiten dat latere uitbreidingen of ingrepen een eigen waarde hebben. Bij het architectuur- en bouwhistorisch onderzoek moet per geval ook bekeken worden waar de kernwaarden liggen: wat is binnen het object of complex het meest waardevolle. Dat kan zonder meer het geheel zijn maar met name bij complexen – een samenstel van verschillende, maar bij elkaar behorende gebouwen - kunnen enkele objecten (gebouwen) waardevoller zijn dan andere. Voor dit rapport is een dergelijk onderzoek te omvattend. Bovendien is het pas opportuun wanneer herbestemming zich aandient.

Wel heeft het de voorkeur om bij dreigende sluiting, sloop of herbestemming alvast een voorlopige beschrijving te (laten) maken van het object/complex, waarbij ook de interieurwaarden betrokken worden. Ook het aantal onderdelen kan dan genoemd worden en er kan een analyse van latere ingrepen en restauraties plaatsvinden.

Bij de bestaande standaardbeschrijvingen van rijksmonumenten, provinciale monumenten en gemeentelijke monumenten zijn de hierboven vermelde 'kernwaarden' overigens al beschreven en vastgelegd (doorgaans onder het kopje 'redengevende omschrijving'). Bij het uitvoeren van architectuur- en bouwhistorisch onderzoek kan deze als eerste leidraad dienen. Hierbij moet wel echter begrepen worden dat die redengevende omschrijvingen destijds het doel hadden het object/complex op standaardwijze op te nemen in een juridisch kader: het monumentenregister. Voor beslissingen die horen bij het herbestemmingstraject zijn deze 'waarderingen' te algemeen en dus onvoldoende en weinig geschikt.

- Nieuwe functies op voorhand bepalen?

De vraag zou gesteld kunnen worden of niet op voorhand uitspraken gedaan zouden kunnen worden over mogelijke toekomstige functies. Dit rapport doet dat heel nadrukkelijk niet of geeft slechts algemene suggesties. Nieuwe functies zijn afhankelijk van de maatschappelijke omstandigheden, tijd en behoefte. Die fluctueren. Herbestemming doet uitspraken over bestaande én toekomstige functies. Dat is geen status quo. Er is wel een advies te geven: dat de toekomstige functie zoveel mogelijk aansluit bij de oude; dat mogelijk ook een deel van de oude functie in de nieuwe wordt voortgezet en dat de nieuwe functie toestaat dat met zo min mogelijk ingrepen zoveel mogelijk behouden blijft.

Let wel: soms moet er toch veel water bij de wijn. Het toekennen van een nieuwe functie kan helaas betekenen dat niet alle originele onderdelen behouden blijven. Een voorbeeld (hoewel geen herbestemming): bij het gemeentehuis van Bloemendaal is vrijwel alleen de façade blijven staan. Bijna alles daarachter is nieuw. Hier is slechts de beeldkwaliteit voor de omgeving bepalend geweest.

- Enkele algemene adviezen

- Signaleer komende leegstand zo vroeg mogelijk. De praktijk wijst uit dat men vaak te laat aanhaakt.
- Bundel zo veel mogelijk krachten om daadkrachtig op te kunnen treden. Ontwikkel met betrokkenen ideeën over mogelijk toekomstige functies. Denk bij betrokkenen aan erfgoedinstellingen, projectontwikkelaar, herbestemmer en

gemeente. De projectontwikkelaar/herbestemmer is niet altijd de tegenstander. Hij kan ook een rol spelen in het behoud van het erfgoed.

- Kern van de zaak is dat er op lokaal niveau, in samenspraak tussen partijen een visie ontwikkeld wordt op het totaal aan kerken en kloosters en scholen, monumentaal en niet-monumentaal. Over de uitkomst van dat keuzeproces en het perspectief voor elk afzonderlijk gebouw worden vervolgens in onderling overleg afspraken gemaakt tussen eigenaren, overheden en betrokkenen.
- Voor het behoud van karakter is het zeer aan te raden de keuze van de ontwikkelaar zeer nauwkeurig te doen. Een kalme ontwikkelaar is vaak een betere keus dan een bureau dat een stempel wil drukken.

- Behoud het overzicht

Het aantal on line bronnen met betrekking tot herbestemming is legio. Overzichtelijke sites zijn onder meer www.toekomstreligieuserfgoed.nl en www.herbestemming.nu. Voor de provincie Noord-Holland, die herbestemming stimuleert, verwijzen we naar www.noord-holland.nl (> herbestemming) en naar de site van het Steunpunt Monumenten & Archeologie (www.steunpunterfgoednh.nl).

Enkele voorbeelden van herbestemming in Heemstede en omgeving

Hieronder geven we enkele voorbeelden van herbestemming van religieus en niet-religieus erfgoed in Heemstede en omgeving.

- De Oude Kerk aan het Wilhelminaplein wordt sinds kort niet alleen voor kerkdiensten gebruikt, maar ook als concertzaal en als locatie voor lezingen en andere bijeenkomsten.
- De Pinksterkerk, aangekocht door Stadsherstel Amsterdam, heeft geen religieuze functie meer, maar wordt gebruikt als oefenruimte voor koren en orkesten, terwijl op de benedenverdieping een antroposofische zorginstelling wordt gevestigd voor kinderen en (jong) volwassenen met verstandelijke of meervoudige beperkingen en/of psychiatrische kwetsbaarheid.
- Mariënhuvel, in 1907 gebouwd als landhuis maar van 1947 tot 2016 in gebruik bij de Zusters Augustinessen, wordt waarschijnlijk verbouwd tot seminarhotel.
- De voormalige Dreefschool (bouwjaar 1930) was van 1986 tot 2017 in gebruik als bibliotheek. In 2017/2018 is het gebouw aangepast en herbestemd en tegenwoordig deelt de bibliotheek het gebouw met enkele andere sociaal-maatschappelijke instellingen.
- Het voormalige pomphuis bij de watertoren is omgebouwd tot onderkomen van de Historische Vereniging Heemstede-Bennebroek.
- Een voorbeeld van een mogelijke toekomstige herbestemming: voor het voormalige Lorentz de Haas Laboratorium op het terrein van SEIN bestaan plannen om het een woonfunctie te geven.
- In Bennebroek is het voormalige Luciaklooster door particulier initiatief omgebouwd tot appartementen.
- In Haarlem kochten particulieren in maart 2019 de rijksmonumentale Pastoor van Arskerk om er twee woningen in te bouwen.
- In Haarlem is de Jopenkerk een bekend voorbeeld. Dit voormalige godshuis in het centrum van de stad is omgetoverd tot een moderne stadsbrouwerij, grand café en restaurant.
- In Haarlem huisvest de Bakenesserkerk (15de-16de eeuw) sinds 2011 het gemeentelijk Bureau Archeologie Haarlem.

Kortom: veel voorbeelden van geslaagde herbestemming. Laten ze een inspiratie zijn voor toekomstige projecten.

Enkele voorbeelden van herbestemming van religieus erfgoed in Nederland

Hieronder geven we enkele voorbeelden van herbestemming van religieus erfgoed in Nederland (voornamelijk Noord-Holland). Andere voorbeelden zijn te vinden op bijvoorbeeld www.toekomstreligieuserfgoed.nl.

Westzijderkerk, Zaandam

Stadsherstel Amsterdam heeft in april 2019 de bijna 400 jaar oude Westzijderkerk te Zaandam overgenomen. Het godshuis, bijgenaamd Bullekerk, krijgt weer een openbare functie.

De Stichting Cultureel Centrum Bullekerk van twee Zaanse ondernemers gaan het bouwwerk van Stadsherstel huren. Zij willen de kerk, samen met de al bestaande vrijwilligersgroep, dagelijks openstellen en onder andere verhalen over Westzaandam vertellen, naast het organiseren van culturele activiteiten. De komende maanden worden de voornemens verder uitgewerkt en wordt gezocht naar financiering en fondsen om de Zaanse droom te kunnen verwezenlijken.

Laurentiuskerk, Weesp

Voor deze nu nog leegstaande kerk uit 1876 hebben de Weesper architecten Janton Stork en Bouke Albrecht een ontwerp gemaakt te maken voor een hotelkamer, twee appartementen, twee werkruimten, een yogastudio en een brouwerijcafé. Dat plan komt tegemoet aan de eisen en wensen van alle betrokken partijen. Van binnen ondergaat het gebouw een metamorfose, van buiten blijven de aanpassingen beperkt. In de kerktuin worden op termijn enkele woningen gebouwd.

Sint Annakerk, Amstelveen

Deze vanaf de A9 zichtbare kerk uit 1927 huisvest tegenwoordig een brouwerij, café en vergaderruimtes. Helaas is op de website (www.anna-amstelveen.nl en www.naecteibrouwers.nl) weinig over de geschiedenis van het gebouw te vinden. Bij een dergelijke herbestemming zou dat eigenlijk wel moeten, om een verbinding te leggen met het verleden, maar vooral met de bijzondere voormalige functie van het gebouw.

Oude Kerk en Nieuwe Kerk, Amsterdam

Twee voorbeelden die zo bekend zijn dat je bijna zou vergeten.

De van oorsprong 700 jaar oude Oude Kerk is sinds 2016 een cultureel centrum.

De 600 jaar oude Nieuwe Kerk is in 1980 overgedragen aan de Nationale Stichting De Nieuwe Kerk. Die organiseert sindsdien de activiteiten in de kerk, vooral tentoonstellingen en orgelconcerten.

Kerkgebouwen kunnen tal van functies krijgen. Nog een paar korte voorbeelden:

Kerk als café-restaurant:

De Jopenkerk in Haarlem en Hoofdvaartkerk in Hoofddorp.

Kerk als woning:

Heilig Hartkerk in het Kleverpark in Haarlem.

Kerk als kantoor:

Vondelkerk (herbestemming van deze kerk vormde destijds – eind jaren negentig – een keerpunt in de wereld van monumentenzorg), Amstelkerk (nu Kantoor Stadsherstel Amsterdam) en Posthoornkerk in Amsterdam. Bakenesserkerk in Haarlem.

Kerken met culturele bestemming:

Gerardus Majellakerk in Amsterdam is repetitiezaal voor het Philharmonisch orkest. Jacobskerk in Den Bosch is Jeroen Bosch Art Center.

Kerken die een andere nominatie (religieuze functie) hebben gekregen:

O.L.V. Kerk aan de Keizersgracht is nu van de Syrisch-orthodoxen, en ook de Surinaamse Gemeenschap en Opus Dei gebruiken het gebouw). Agneskerk aan de Amstelveenseweg in Amsterdam is van een orthodox-katholieke groepering (de R.K. parochie H. Jozef, personele parochie van de traditionele Latijnse liturgie). Denk ook aan de migrantenkerken, bijvoorbeeld voor de Poolse gemeenschappen in Aalsmeer (Carmelkerk) en Lisse (St Agathakerk).

Deel II

De inventarisatie

Bij de inventarisatie in dit rapport is bewust geen rangorde in belangrijkheid aangebracht. In principe is het zo dat hoe gaver het gebouw de tijd heeft doorstaan, hoe minder ingrepen er zijn toegepast bij verbouwingen of restauraties, hoe authentieker. Tijdens het architectuur- en bouwhistorisch onderzoek worden waarden inzichtelijk.

Keuzes

Deze inventarisatie betreft religieus erfgoed, maar waar ligt de grens van dat erfgoed? Dat is moeilijk precies aan te geven. Daarom hebben we keuzes moeten maken wat we wel en niet opgenomen hebben. Hieronder een toelichting op enkele keuzes en enkele andere opmerkingen.

1) Heemstede heeft sinds 1973 ook de nieuwbouw van het in oorsprong protestants-christelijke Diaconessenhuis, een Haarlems ziekenhuis, binnen de gemeentegrenzen. In 1989 fuseerde dit met de RK Mariastichting, eveneens een Haarlems ziekenhuis. In 2015 volgde een fusie met het Spaarne Ziekenhuis. De tegenwoordige naam is Spaarne Gasthuis. De Heemsteedse nieuwbouw is enkele malen gewijzigd. Van monumentale waarde is geen sprake. De basis is echter confessioneel. Ditzelfde geldt voor de in oorsprong RK hockeyvereniging Alliance en de in oorsprong RK voetbalvereniging Heemstede Berkenrode Combinatie (HBC); beide confessioneel van origine. HBC is zelfs de oudste katholieke voetbalclub van Nederland, ontstaan in 1917. Zij zijn alle buiten de inventarisatie gehouden.

2) 'De Kapel' aan Manpadslaan 7 is naar men aanneemt geen schuilkerk geweest en is dus ook niet opgenomen in de inventarisatie. Op Achter-Koekoek in Vogelenzang was wel een schuilkerk. Heemsteedse katholieken konden voor het bijwonen van de eredienst terecht in de huiskapel van het landgoed Berkenrode zolang hier tot 1690 katholieken resideerden. Korte tijd later kreeg Berkenrode een eigen statie, tevens bedoeld voor Heemstede.

3) Eveneens van belang voor het behoud van religieus erfgoed is het immateriële deel daarvan. Denk aan de verhalen en dagboeken van missiezusters en zusters die in het onderwijs, ziekenzorg en zwakzinnigenzorg hebben gewerkt. Ook de geschiedenis en de verhalen van docenten van scholen zijn belangrijk. Kronieken en archieven van kloosters, kerken en scholen zijn evenzeer belangrijk. Een serie als de Jaarboeken van de Stichting Reünisten Hageveld maakt deel uit van het historisch vastleggen van het (religieus) erfgoed. Echter, immaterieel is niet 'gebouwd' en maakt dus geen deel uit van de inventarisatie.

4) Gevelstenen en kleine objecten in de openbare ruimte zijn niet in de inventarisatie opgenomen.

5) Het hoofdgebouw van De Hartekamp (1693) aan de Herenweg 5 [Hoofdgebouw en parkaanleg: RM] werd in 1952 met de omliggende en bijhorende grond verkocht aan de Vereniging der Broeders Penitenten, die er een inrichting voor zwakzinnige jon-

gens vestigden. Aanvankelijk werden deze jongens ondergebracht in het hoofdbouw, later in paviljoens. De buitenplaats biedt nog steeds huisvesting voor verstandelijk gehandicapten. Ten behoeve hiervan zijn in het park talrijke voorzieningen voor wonen en recreatie verzezen. Bekend is dat de broeders in het hoofgebouw een kapel hadden. Historisch is dit gegeven niet onbelangrijk maar onzes inziens rechtvaardigt het niet De Hartekamp op te nemen in de inventarisatie.

6) Het Gemeentelijke Gezondheidshuis (1933) aan de Lieven de Keylaan was openbaar. Openbare instellingen en scholen vallen niet onder religieus erfgoed en dus buiten de inventarisatie. Voor de duidelijkheid hier een overzichtje van de openbare scholen: Voorwegschool (1824); Dreefschool (1929-1930), Bronsteeschool (1927, gymnastieklokaal 1933); Crayenesterschool (1938); Berkenrodeschool is de oude benaming van wat nu De Evenaar is aan de Van der Waalslaan 33.

7) Woningbouwverenigingen of de aanzet tot woningbouwprojecten konden ook op confessionele principes gegrondvest zijn; dit maakt dergelijke dorpswijken onzes inziens echter nog niet tot religieus erfgoed.

8) Het onderzoeksgebied is beperkt tot Heemstede. Heemstedenaren hebben uiteraard ook gebruik gemaakt van het religieus erfgoed buiten de gemeentegrenzen. Dit valt echter buiten beschouwing.

9) Villa Land- en Spaarnzicht, Binnenweg 160, de locatie van het voormalige postkantoor, heeft nog gediend als kleuterschool. Deze villa heeft ook dienstgedaan als Christelijk Militair Tehuis maar is niet als zodanig gebouwd; niet opgenomen in de inventarisatie.

De inventarisatie: kerken en kapellen

- ❖ **Oude Kerk, Wilhelminaplein**
- ❖ **Voormalige pastorie van de Oude Kerk**
- ❖ **Pinksterkerk**
- ❖ **Voormalige pastorie en kosterij van de gesloopte Opstandingskerk**
- ❖ **Petrakerk**
- ❖ **'Kleine Vermaning', kerk met kosterwoning**
- ❖ **Heemkerk**
- ❖ **Voormalig Gebouw voor Christelijke Belangen**
- ❖ **Synagoge van de Nederlands Israëlitische gemeente Noord-Holland noord-west**
- ❖ **RK-kerk St. Bavo, kerk met pastorie, begraafplaats (1880) en koster- of dood-graverswoning**
- ❖ **Voormalig Parochiehuis, Vereenigingsgebouw Nieuw Berkenrode**
- ❖ **RK-kerk Onze Lieve Vrouw Hemelvaart, kerk met pastorie**

Oude Kerk, Protestantse Gemeente Heemstede (PKN)

Wilhelminaplein

www.oudekerkheemstede.nl

kerkpleinheemstede.nl

Opdrachtgever:	Adriaan Pauw. Toestemming en gelden van classis Haarlem en Staten van Holland.
Bouwjaar:	1623-1625. Uitbreiding in 1652; toren uit 1759.
Architect:	Cornelis Danckertz en Hendrick Jacobz Staets.
Monumentale status:	RM. Ook vermeld als archeologisch monument van hoge waarde.
Oorspronkelijke functie:	Kerk van de Hervormde Gemeente.
Huidige bestemming:	Kerk met nevenschikte culturele functie.

Opmerkingen

Bevat bouwsporen van de oorspronkelijke aan de Tenhemelopneming van Maria gewijde katholieke kerk (1345), alsmede een bijzondere grafkelder en grafmonument van Adriaan Pauw. Eén van de klokken dateert nog van de katholieke voorganger. Deze protestantse gemeente beheert ook de hervormde kerk Kapel Nieuw Vredenhof (Van Oldenbarneveldlaan 15, Haarlem, architect H. Korringa, GM Haarlem). Huidige functie: Haarlemmerhout Theater.

Gedachten bij herbestemming

De kerk is nog altijd in gebruik voor de eredienst, maar sinds enkele jaren is het gebouw ook geschikt voor concerten en lezingen. Daartoe is vanaf het oude gebouw een moderne corridor aangelegd naar een belendend pand, waar zich de foyer bevindt.

**Voormalige pastorie van de Oude Kerk
Achterweg 11**

Opdrachtgever:	Kerkvoogdij (bestuur) Oude Kerk.
Bouwjaar:	1868.
Architect:	onbekend.
Monumentale status:	RM.
Oorspronkelijke functie:	Pastorie.
Huidige bestemming:	Woonhuis.

Pinksterkerk, gereformeerde kerk
Camplaan 18, Heemstede
www.stadsherstel.nl

Opdrachtgever:	Kerkenraad Gereformeerde Gemeente / Kerk Heemstede.
Bouwjaar:	1956-1957.
Architect:	Chr. Nielsen, J.H. Spruit.
Monumentale status:	RM.
Oorspronkelijke functie:	Gereformeerde kerk.
Huidige bestemming:	In ontwikkeling bij Stadsherstel Amsterdam.

Opmerkingen

Vooraf bijzonder is de glas-in-betonwand van B. Hendriks.

Gedachten bij herbestemming

De kerk is in 2018 aangekocht door Stadsherstel Amsterdam. De grote zaal zal gebruikt worden als repetitieruimte voor enkele orkesten. In het souterrain is de antroposofische zorginstelling Rozemarijn gevestigd. Rozemarijn verzorgt zowel dagbesteding als woon- en werkgelegenheid voor kinderen en (jong) volwassenen met verstandelijke of meervoudige beperkingen en/of geestelijke kwetsbaarheid.

Voormalige pastorie en kosterij van de gesloopte Opstandingskerk

Domineeswoning/pastorie: Koediefslaan 78

Kosterij: Van Slingelandtlaan 4

Opdrachtgever:	Commissie inzake de Institueering van de Gereformeerde Kerk te Heemstede.
Bouwjaar:	1920-1921.
Architect:	Tijs de Bruin en Klaas Jonkheid.
Monumentale status:	Geen.
Oorspronkelijke functie:	Pastorie en kosterij van de gereformeerde Koediefslaan-kerk (sinds 1962: Opstandingskerk). Kerk gesloopt in 1991.
Huidige bestemming:	Woonhuizen.

Opmerkingen

Aanvankelijk kerkte de gereformeerde gemeente in een bollenschuur aan de Bronsteeweg (van 1917 tot 1921).

Petrakerk
Limburglaan 3
www.petrakerkheemstede.nl

Bouwjaar:	1966.
Architect:	Van der Bom en Ingwersen.
Monumentale status:	Geen.
Oorspronkelijke functie:	Kerk (Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt).
Huidige bestemming:	Kerk (na de scheuring, in 1969, binnen dit kerkgenootschap in gebruik als Nederlands Gereformeerde kerk). Tevens zaalverhuur.

Bijzonderheden

Sobere, kleine kerk met vele nevenruimten. De zaal biedt plek aan 150 personen.
De losstaande toren, waarin géén klok, is in 2014 afgebroken.

**'Kleine Vermaning', kerk met kosterswoning
Postlaan 16**

Opdrachtgever:	Bestuur Nederlandse Protestantenbond.
Bouwjaar:	1926.
Architect:	Huib Tuininga (1898-1958).
Monumentale status:	PM.
Oorspronkelijke functie:	Verenigingsgebouw en kerk van de Nederlandse Protestantenbond.
Huidige bestemming:	Na verbouwing in 1996 als kerk in gebruik genomen door de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Haarlem. In aansluiting op de 'Grote Vermaning' in de Spaarnestad de 'Kleine Vermaning' genoemd. Soms wordt de kerk gebruikt voor lezingen.

Opmerkingen

Vermaning is een oude naam voor een Doopsgezinde kerk.
Orgel (1937) van Hendrik Wicher Flentrop; glas-in-lood van Huib de Ru.

Heemkerk (benaming sinds eind 2008)

Herenweg 141

Ruud van Dijk (06-53235772),

Wim Sterrenburg (023-5846160)

Opdrachtgever:	Bestuur Kerk van de Vergadering van Gelovigen.
Bouwjaar:	1930.
Architect:	J.J. (Co) Brandes (1884-1955).
Monumentale status:	GM.
Oorspronkelijke functie:	Kerk van de Vergadering van Gelovigen.
Huidige bestemming:	Kerk van de Vergadering van Gelovigen.

Opmerkingen

Kleine kerkzaal in expressionistische stijl. Wordt ook wel 's-Herenwegkerk genoemd. Voorgevel in koperen letters: 's Herenweg. Co Brandes woonde enige tijd in Heemstede (Kerklaan 45). Aan de achterzijde is in 1988 een multifunctionele ruimte bijgebouwd; de dienst onder meer als crèche, consistoriekamer en als ruimte voor Bijbelstudie en bidstonden. Ook de erfafscheiding is van Co Brandes.

Voormalig Lokaal voor Christelijke Belangen
Voorweg 49
www.meerlnest.nl

Opdrachtgever:	Hervormde Gemeente Heemstede.
Bouwjaar:	1905.
Architect:	Onbekend.
Monumentale status:	Geen.
Oorspronkelijke functie:	Verenigingsgebouw van de Hervormde Gemeente.
Huidige bestemming:	Peuteropvang 't Meerlnest.

Opmerkingen

Het gebouw werd gebruikt voor onder meer de jaarlijkse bazaar en diaconale activiteiten. De Hervormde Gemeente had ook nog een jeugdhuis (1935) bij de Heemstedse haven, dat tevens als wijkcentrum van genoemde gemeente fungeerde. Het is in 1954 afgebroken ten behoeve van de bouw van de Olijftak, inmiddels eveneens gesloopt.

Ook aan de Herenweg 111 bevond zich een Hervormd Jeugdhuis (later Centrum 111), in 1949 gebouwd met stenen van Bad Zuid te Zandvoort. Gesloopt in de jaren negentig.

De eerste Heemstedse protestantse bewaarschool is gesticht in 1913 en was tijdelijk gevestigd in dit verenigingsgebouw aan de Voorweg.

**Synagoge van de Nederlands Israëlitische gemeente Noord-Holland noordwest
Lanckhorstlaan 42**

Opdrachtgever:

- oorspronkelijk gebouw: Directie Bouw- en Aannemingsmaatschappij Thunnissen.
- huidige bestemming: Synagoge van de Nederlands Israëlitische gemeente Noord-Holland noordwest.

Bouwjaar: Synagoge sinds december 2014.

Architect: onbekend.

Monumentale status: Geen.

Oorspronkelijke functie: Kantoor van Bouwonderneming Thunnissen.

Huidige bestemming: Synagoge.

Opmerkingen

Ter vervanging van de synagoge aan het Haarlemse Kenaupark. Het interieur bevat onderdelen van die oude synagoge: menora, glas-in-loodramen, kroonluchters.

**RK-kerk St. Bavo, kerk met pastorie, begraafplaats (1880) en koster- of dood-graverswoning
Herenweg 88**

Opdrachtgever:	Parochiebestuur St. Bavo aan de Herenweg.
Bouwjaar:	1878-1879.
Architect:	Evert J. Margry (1841-1891).
Monumentale status:	Kerk: geen (HVHB-monument). Kerkorgel: RM.
Oorspronkelijke functie:	Kerk en pastorie.
Huidige bestemming:	Kerk en pastorie.

Opmerkingen

Ter vervanging van een oudere kerk uit 1817, die in 1880 is gesloopt. In 1923 is het oude kerkhof geruimd en zijn resten overgebracht naar de begraafplaats naast de nieuwe kerk.

De huidige Sint Bavokerk is nagenoeg een kopie van de kerk van Margry te Stompwijk (St. Laurentius), die hij in 1878 voltooide.

Meer informatie

Marloes van Buuren, 'Bavo, Maria en Crispinus: de nieuwe klokken van Berkenrode in 1948', *HeerlijkHeden* 155 (2013), p. 43-48.

J. Bomans, H. Hofhuizen et.al., *Hyacintegeur en bisschopswijn*, Heemstede 1979.

B.J. van Houten, *Gedenkboek, bij gelegenheid van het twee honderd vijftig jarig bestaan van de St. Bavo parochie te Heemstede (Berkenrode) 1964-1944*, Heemstede 1944).

Voormalig Parochiehuis, Vereenigingsgebouw Nieuw Berkenrode Herenweg 101

Bouwjaar:	1906.
Architect:	Evert en Albert Margry en Jos Snickers uit Rotterdam.
Monumentale status:	Geen (HVHB-monument).
Oorspronkelijke functie:	Vereenigingsgebouw met ruimte voor parochiële activiteiten en clubgebouw van vele RK-verenigingen, onder meer Harmonie St. Michaël, de Graal, Genootschap Stille Omgang, Wit Gele Kruis, RK-Verkenners.
Huidige bestemming:	Winkel Dorcas.

Opmerkingen

In dit pand was rond 1960 nog enkele jaren restaurant Nieuw Berkenrode gevestigd.

Gedachten bij herbestemming

Hoe lang Dorcas van het pand gebruik kan blijven maken is niet duidelijk en ook de toekomst van het gebouw is onzeker. Met behoud van de karakteristieke voorgevel zouden hier woningen / appartementen gerealiseerd kunnen worden. Maar ook een bedrijfsbestemming is mogelijk.

Meer informatie

Meer informatie over het 'roomse bolwerk' aan de Herenweg (Jozefschool, Henricusschool, Broederhuis, Vereenigingsgebouw en onderwijzerswoning), zie *HeerlijkHeden* 151, p. 22-29. Tevens als bijlage bij dit rapport toegevoegd.

**RK-kerk Onze Lieve Vrouw Hemelvaart, kerk met pastorie
Valkenburgerplein 20**

Bouwjaar:	1926-1927.
Architect:	J.Th.J. Cuypers en P.J.J.M. Cuypers.
Monumentale status:	Geen (HVHB-monument).
Oorspronkelijke functie:	Kerk en pastorie.
Huidige bestemming:	Kerk en pastorie.

Opmerkingen

In het interieur zijn kunstwerken te vinden van Han Bijvoet, Frans Balendong, Firma Eijsbouts, Karel Trautwein, Jos Vermeulen/fima Ypma. Door al die door verschillende kunstenaars ontworpen elementen is het gebouw een waar Gesamtkunstwerk.

Meer informatie

W. de Groot-Boot, M. Bakker, M. Wagemaker, *Onze Lieve Vrouw Hemelvaart, 75 jaar parochielevens aan het Valkenburgerplein*, Haarlem 2002.

Gedachten bij herbestemming

In 2018 is besloten de kerk af te stoten voor de eredienst. Op deze beslissing is men begin 2019 na intern beraad en extern advies terug moeten komen. Vooralsnog blijft de kerk ook als zodanig geopend en handhaaft het de functie. Indien echter de noodzaak daartoe zou ontstaan, dan pleit de HVHB (net als de Erfgoedvereniging Heem-
schut en het Cuypersgenootschap) voor behoud van het gebouw en adviseert alles op alles te zetten om in een vroegtijdig stadium creatieve ideeën voor herbestemming te ontwikkelen.

De inventarisatie: kloosters

- ❖ **Mariënhuvel, het nieuwe Meer en Berg**
- ❖ **Thagaste**
- ❖ **Bosbeek**

Mariënhuvel, het nieuwe Meer en Berg

Glipperdreef 199

Ensemble met een voormalige buitenplaats en later gebouwde voormalige klooster-gebouwen, alsmede begraafplaats

Bouwjaar:	Als buitenplaats gebouwd in 1908-1909 In 1947 in gebruikgenomen als klooster Mariënhuvel. Kapel geopend/ingewijd 24 juni 1949. In 1959 uitgebreid met een moederhuis en noviciaat.
Architect:	Buitenplaats: Foeke Kuipers. Klooster: B.J.J.M. Stevens. Tuinen om het klooster van tuinarchitect A.P. Smits.
Monumentale status:	RM, inclusief vleugels en landschapspark. Op het terrein aanwezige grenspalen: PM.
Oorspronkelijke functie:	Woning, sinds 1947 klooster Zusters Augustinessen.
Huidige bestemming / herbestemming:	De Franse firma Châteauform wil het voormalige klooster inclusief kapel en aanbouwen exploiteren als seminarhotel en huurt van Mariënhuvel Estate HV. In de vleugels van het hoofdgebouw worden 65 kamers ingericht. Châteauform beheert in Frankrijk, maar ook in o.a. België, Spanje, Duitsland al 40 seminarhotels, gevestigd in voormalige kastelen, kloosters en andere monumentale gebouwen. Hier worden trainingen en opleidingen georganiseerd. De zusters van Mariënhuvel blijven tot in 2020 wonen in het nabijgelegen klooster Thagaste (zie blz. 30). De begraafplaats op het terrein van Mariënhuvel blijft in gebruik bij de Augustinessen.

Thagaste
Glipperdreef 199/B

Kloostergebouwen/bejaardenhuis (op de bouwaanvraag: huisvesting Bejaarde Religieuzen van de Congregatie der Augustinessen)

Bouwjaar:	1969.
Architect:	B.J.J.M. Stevens.
Monumentale status:	Geen.
Oorspronkelijke functie:	Klooster van de Augustinessen (woonfunctie).
Huidige bestemming:	Klooster van de Augustinessen (woonfunctie).

Gedachten bij herbestemming

Binnen afzienbare termijn zullen de laatste zusters het klooster verlaten. Het gebouw heeft om begrijpelijke redenen geen monumentale status, maar ligt wel op een bijzondere en kwetsbare locatie, midden in het groen, en valt in het regime van het Bestemmingsplan Landgoederen & Groene gebieden. Bij herbestemming van welke aard dan ook dient daar terdege rekening mee gehouden te worden.

Bosbeek

Glipper Dreef 209

Stichting Sint Jacob – Zorgcentrum, Verpleeghuis Bosbeek

www.devoorzienigheid.nl

Bouwjaar:	Landhuis 18de eeuw. Daaraan gekoppeld de nieuwbouw uit 1959-1961 (woon-, zieken- en keukenvleugel, en tevens een kapel, dit alles voor de zusters van de Voorzienigheid).
Architect nieuwbouw:	Bureau K.P. Tholens & L. Van Steenhardt Carré.
Monumentale status:	Landhuis: RM (incl. park- en tuinaanleg). Nieuwbouw: geen.
Oorspronkelijke functie:	Hoofdhuis: buitenplaats. Nieuwbouw: klooster en verzorginghuis van de Congregatie van de Zusters van de Voorzienigheid
Huidige bestemming:	Hele complex: Zorgcentrum Verpleeghuis Bosbeek, als onderdeel van de Stichting Sint Jacob.

Opmerkingen

In het rapport 'Wederopbouwarchitectuur in Heemstede' (HVHB, 2015) noemt Wim de Wagt de kapel 'van bijzonder architectuurhistorisch gehalte. De kapel is een 'geslaagde vertaling naar eigentijdse inzichten en stijlkenmerken van een traditioneel gebouwtype met behulp van moderne materialen en constructiemethoden. Omdat de kapel het enige restant is van de nieuwbouw uit de jaren vijftig vormt hij in cultuurhistorische zin een belangrijke getuigenis van de activiteiten van de Congregatie der Zusters van De Voorzienigheid na de aankoop van Bosbeek.'

Bij een toekomstig (her)gebruik zal dus zeker met de architectonische waarde rekening gehouden moeten worden.

Het zusterskerkhof - waar alle namen van overleden medezusters worden bewaard en veel zusters zijn begraven - is gelegen op een mooi, verstillend stukje in de tuin.

De inventarisatie: scholen

- ❖ **Voormalige Nicolaas Beetsschool**
- ❖ **Bosch en Hovenschool**
- ❖ **Voormalige Christelijke Kleuterschool**
- ❖ **Haemstede-Barger MAVO**
- ❖ **Antoniusschool / Icarusschool**
- ❖ **Woonhuis hoofd der lagere school St. Jozef**
- ❖ **Scholen Molenwerfslaan (Kindcentrum De Molenwerf)**
 - **Voormalige RK St. Aloysiusschool**
 - **Voormalige RK St. Augustinusschool**
 - **Voormalige RK Mariaschool**
- ❖ **Jacobaschool**
- ❖ **College Hageveld**

NB: Nogmaals zij opgemerkt dat openbare scholen niet onder religieus erfgoed en dus buiten de inventarisatie vallen. Voor de volledigheid een overzichtje van de openbare scholen: Voorwegschool (1824); Dreefschool (1929-1930); Bronsteeschool (1927, gymnastieklokaal 1933); Crayenesterschool (1938); Berkenrodeschool is de oude benaming van wat nu De Evenaar is aan de Van der Waalslaan 33.

**Voormalige Nicolaas Beetsschool
Bosboom Toussaintlaan 18**

Bouwjaar:	1905.
Opdrachtgever:	Bijzondere protestantsche schoolvereniging.
Architect:	H. Korringa.
Monumentale status:	Geen.
Oorspronkelijke functie:	Protestants-christelijke lagere school; 9-jarige ULO.
Huidige bestemming:	Dans- en sportstudio (DBH Heemstede).

Opmerkingen

Heette aanvankelijk Christelijke School; eerste steen 1852: Camplaan. Vanaf 1905 aan de Voorweg. Later kwam het front aan de Bosboom Toussaintlaan te liggen. Werd een 9-jarige ULO. Vanaf 1924 Nicolaas Beetsschool (tegenwoordig gevestigd aan de Sportparklaan, aldaar nieuwbouw).

Bosch en Hovenschool
Adriaan Pauwlaan 19

Bouwjaar:	1924.
Opdrachtgever:	Vereeniging Bijzondere Protestantse School.
Architect:	De Bruijn en Jonkheid.
Monumentale status:	Geen.
Oorspronkelijke functie:	Protestants-christelijke lagere school en 9-jarige ULO (later MULO).
Huidige bestemming:	Basisschool.

Opmerkingen

De school is vernoemd naar de voormalige buitenplaats Bosch en Hoven aan de overkant van de Adriaan Pauwlaan.

Voormalige Christelijke Kleuterschool Lieven de Keylaan 24

Bouwjaar:	1960.
Opdrachtgever:	Bestuur Vereniging Bijzonder Protestants Kleuter- onderwijs.
Architect:	W. Roosma.
Monumentale status:	Geen.
Oorspronkelijke functie:	Kleuterschool.
Huidige bestemming:	Werd later WELZIJN Ouderen en Kobus. Nu leeg sinds 'WIJ Heemstede' naar Plein 1 verhuisde.

Opmerkingen

In 1926 werd hier aan de Lieven de Keylaan, naar ontwerp van Harm Korringa, al een bewaarschool gebouwd: Het Kleuterhuis.

De Christelijke Kleuterschool is later overgegaan in de prinses Beatrixschool voor protestants-christelijk basisonderwijs aan de Von Brucken Focklaan 2. Tussen 1960 en 1980 waren er nog twee andere protestantse kleuterscholen: De Vijverhof aan de Sportparklaan en De Waterhoentjes aan de Reggelaan.

Gedachten bij herbestemming

Het gebouw staat nu leeg. Er zal op korte termijn naar een nieuwe bestemming gezocht moeten worden.

Haemstede-Barger MAVO
Koediefslaan 73

Opdrachtgever:	Bestuur Gerrit Barger ULO (het bouwen van een school voor ULO-onderwijs).
Bouwjaar:	1956, met veel latere uitbreidingen en verbouwingen).
Architect:	H.W. van Kempen.
Monumentale status:	Geen. NB: Mogelijk enkele oudere interieuronderdelen, waaronder een schoolbel.
Oorspronkelijke functie:	Protestants christelijke Gerrit Barger ULO.
Huidige bestemming:	MAVO.

Opmerkingen

Het 'Haemstede' in de naam verwijst naar de gesloopte Haemstede MAVO, de naamsopvolger van de RK Henricus MAVO.

Antoniusschool / Icarusschool
Kerklaan 90-92

Opdrachtgever:	Parochiebestuur St. Bavo aan de Herenweg.
Bouwjaar:	Oorspronkelijke Antoniusschool 1899. Huidige gebouw 1980.
Architect:	W. Terwindt en W. Groen.
Monumentale status:	Geen.
Oorspronkelijke functie:	Basisschool.
Huidige bestemming:	Basisschool.

Opmerkingen

Het huidige schoolgebouw mag dan niet zo bijzonder ogen, maar de geschiedenis van deze plek is dat wel. Hier stond ooit zich het in 1897-1899 tot stand gekomen St. Antonius Gesticht, met daarin een zusterhuis van de Franciscanessen (van Bennebroek of van het Rotterdamse Luciagesticht), een fröbelschool, een montessori v.o., een lagere school, een ULO-school en een modevakschool. Vanaf 1904 alleen voor meisjes. Afgebroken in 1977/1978.

In 1980 ontstond de nieuwe St. Antoniusschool. Begin jaren negentig veranderde de naam in Icarus. De oude St. Antonius en St. Jozef fuseerden in 1993 tot wat nu RK Basisschool De Ark is aan de Van der Waalslaan 37. De Antonius Mavo fuseerde in 1979 met de Henricus Mavo en de protestants-christelijke Gerrit Barger Mavo tot de Haemstede Barger Mavo (nu VMBO-T) aan de Koediefslaan.

De huidige Icarusschool staat op een van de oudste duinen van Heemstede.

**Woonhuis hoofd der lagere school St. Jozef
Herenweg 103**

Opdrachtgever:	Parochiebestuur St. Bavo aan de Herenweg.
Bouwjaar:	1904.
Architect:	Gebouwd door aannemer Simon Adriaanse, onder toezicht van architect Joan van Groenendaal.
Monumentale status:	Geen.
Oorspronkelijke functie:	Woonhuis.
Huidige bestemming:	Woonhuis.

Opmerkingen

De St. Jozefschool voor jongens (1904) aan de Herenweg was de eerste katholieke school in Heemstede (gesloopt in 1979). In 1977 verrees een nieuwe school aan de Van der Waalslaan, vanaf 1993 (na fusie met de Antoniussschool) De Ark. In de binnentuin staat nog het beeld van Jozef van de oude St. Jozefschool. Het voormalige woonhuis van het hoofd der school heeft in de tuin nog een piron van de St. Jozefschool.

Meer informatie over het 'roomse bolwerk' aan de Herenweg (Jozefschool, Henricusschool, Broederhuis en onderwijzerswoning, zie *HeerlijkHeden* 151, p. 22-29. Tevens als bijlage bij dit rapport toegevoegd.

Scholen Molenwerfslaan

De drie scholen aan de Molenwerfslaan (nrs. 7, 9 en 11) vormen één ensemble, maar kennen elk een eigen geschiedenis, als Aloysius-, Augustinus- en Mariaschool. Bij een eventuele toekomstige herbestemming of de toekenning van een monumentenstatus is aan te bevelen uit te gaan van het totale complex.

Voormalige RK. St. Aloysiusschool, nu Kindcentrum De Molenwerf Molenwerfslaan 7

Opdrachtgever:	Parochiebestuur Onze Lieve Vrouw Hemelvaart aan het Valkenburgerplein.
Bouwjaar:	1931.
Architect:	N.J. Nijman.
Monumentale status:	Geen.
Oorspronkelijke functie:	RK Sint Aloysiusschool, lagere school voor jongens.
Huidige bestemming:	Kindcentrum Molenwerf.

Opmerkingen

Tot 1966 waren de leerkrachten afkomstig van de Frères de La Salle, Broeders van Christelijke Scholen. In 1966 verenigden zich de scholen St. Aloysius en St. Augustinus tot RK School Valkenburg.

Meer informatie

Boekje ter gelegenheid van het 75-jarig jubileum van de R.K. Basisschool Valkenburg Heemstede, Heemstede 2000.

**Voormalige RK St. Augustinusschool, nu Kindcentrum Molenwerf
Molenwerfslaan 9**

Opdrachtgever:	Parochiebestuur Onze Lieve Vrouw Hemelvaart aan het Valkenburgerplein.
Bouwjaar:	1925.
Architect:	N.J. Nijman.
Monumentale status:	geen.
Oorspronkelijke functie:	RK school voor meisjes en jongens. Leerkrachten: zusters Franciscanessen van Aerd- denhout.
Huidige bestemming:	Kindcentrum Molenwerf.

**Voormalige RK Mariaschool, nu Kindcentrum Molenwerf
Molenwerfslaan 11**

Opdrachtgever:	Parochiebestuur Onze Lieve Vrouw Hemelvaart aan het Valkenburgerplein.
Bouwjaar:	1928-1929.
Architect:	N.J. Nijman.
Monumentale status:	Geen.
Oorspronkelijke functie:	RK Mariaschool, bewaar-en naaischool, later Mariakleuterschool. Onder leiding van Francisca- nessen (mogelijk, anders van Aerdenhout) van Salzkotten.
Huidige bestemming:	Gebouw voor de geloofsgemeenschap Congrega- ção Cristã en een van de locaties van WIJ Heemste- de.

Opmerkingen

De Christelijke Congregatie in Brazilië (Congregação Cristã) is een niet-confessionele christelijke kerk, de eerste die zich op het Braziliaanse grondgebied vestigde onder degenen die algemeen worden beschouwd als pinkstergelovigen, hoewel het zichzelf niet als zodanig identificeert.

In de tijd van de Mariaschool was er ook nog een kleuterschool aan de Dr. Schaepmanlaan in De Glip: de Glippertjeshof (opgeheven in 1981, daarna buurthuis, later afgebroken). Beide scholen leverden kleuters aan de Valkenburgerschool.

Jacobaschool
Lanckhorstlaan 9

Opdrachtgever:	RK Kerkbestuur van de H. Bavo.
Bouwjaar:	1931/1932.
Architect:	N.J. Nijman.
Monumentale status:	Geen.
Oorspronkelijke functie:	RK Lagere school en ULO voor jongens.
Huidige bestemming:	Katholieke basisschool.

Opmerkingen

De school is vernoemd naar de schenker van het legaat dat tot de oprichting leidde: Jacoba M. Preijde-Ruijgrok. Het legaat bestond uit haar huis Lanckhorst met tuin, onder de nadrukkelijke voorwaarde dat op die plek een kerk, een pastorie of een school zou worden gebouwd.

In 1965 werd het een school voor jongens en meisjes.

Gedachten bij herbestemming

Hoewel de school geen monument is, is het wel een beeldbepalend gebouw. De komende jaren zullen de scholen in Heemstede verbouwd worden volgens het Integraal Huisvestingplan basisscholen.

De school verhuist waarschijnlijk naar de locatie Bronsteemavo, het gebouw blijft in gebruik als wissellocatie. Bestemming daarna is onzeker, maar te denken valt aan appartementen (met het schoolplein bijvoorbeeld als binnentuin).

College Hageveld Hageveld 15

Opdrachtgever:	Bisdom Haarlem.
Bouwjaar:	1922-1925.
Architect:	Jan Stuyt.
Monumentale status:	RM, inclusief de brug.
Oorspronkelijke functie:	Kleinseminarie.
Huidige bestemming:	Atheneum met Latijn; voorhuis: appartementen.

Opmerkingen

Hageveld staat op de plek waar tot 1922 het landgoed 't (Groot) Clooster lag, dat genoemd was naar de Bernardietenpriorij die daar van 1455 tot en met de Reformatie stond.

Hageveld is gebouwd als kleinseminarie, werd later bisschoppelijk College, en weer later College (internaat geleidelijk afgebouwd). Behalve het hoofdgebouw treffen we aan een voormalige slagerij, bakkerij, directiekeet, Mariaheiligdom en begraafplaats.

Gedachten bij herbestemming

Twee zuiver religieuze onderdelen zijn herbestemd:

- de hoofdkapel als aula (beneden) en bibliotheek/mediatheek op de verdieping (schilderingen Huib Luns behouden).
- de zusterkapel is in gebruik als woning/atelierruimte.

De inventarisatie: begraafplaatsen

De Algemene begraafplaats van Heemstede aan de Herfstlaan is de enige begraafplaats die als afzonderlijk item in de inventarisatie is opgenomen. De overige begraafplaatsen horen als complexonderdeel bij de Bavokerk, Hageveld en de kloosters. De Algemene begraafplaats is de enige die, in verband met de aanwezigheid van enkele grafkelders met opbouw, met herbestemming in aanraking zou kunnen komen. Bij een onverhoopt – en onwaarschijnlijk - functieverlies zou dat ook gelden voor aula en bijgebouwen.

De geschiedenis van de begraafplaats is beschreven door funerair erfgoeddeskundige Leon Bok in het boek *Groenendaal, van buitenplaats tot wandelbos*, een uitgave van de Historische Vereniging Heemstede-Bennebroek (2013).

Een uitgebreide beschrijving van de grafmonumententuin is opgesteld door Hans Krol. Hij heeft ook een inventarisatie gemaakt van bijzondere grafmonumenten. Ook andere begraafplaatsen in Heemstede, zoals Hageveld en Bosbeek, worden hierin genoemd. Zie <https://ilibrariana.wordpress.com> (zoek op 'begraafplaats').

Algemene Begraafplaats Heemstede Herfstlaan 3

Begraafplaats met aula en bijgebouwen en monumentale graven.

Opdrachtgever:	Gemeente Heemstede.
Bouwjaar:	Aanleg: 1828-1829, daarna diverse malen uitgebreid. Aula, doodgravers/portierswoning, dienstgebouw, ingangspartij: 1927.
Architect:	J.D. Zocher (aanleg); Jos.Th.J. Cuypers (ingangspartij).
Monumentale status:	GM, dat wil zeggen de ingangspartij en verschillende graven (Muller 1881, Van Verschuer-Brants 1847, van Vollenhoven 1874, Van Lennep 1928).
Oorspronkelijke functie:	Begraafplaats.
Huidige bestemming:	Begraafplaats.

Opmerkingen

Het katholieke deel beschikte over een aan St. Jozef toegewijde kapel die voor de absolute dienst deed. Op het terrein van de begraafplaats bevindt zich ook een grafmonumententuin. Vanaf 1829 vonden er teraardebestellingen plaats. Vanaf 1879 konden katholieken op de begraafplaats van de St. Bavo aan de Herenweg begraven worden. Vanaf 1927 weer op het katholieke deel van de begraafplaats aan de Herfstlaan omdat toen de Valkenburgerkerk gebouwd was. De begraafplaats had ook een apart deel voor overleden leerlingen van Hageveld. Op het katholieke deel ook het priestergraf van de Onze Lieve Vrouw Hemelvaartkerk.

Gedachten bij herbestemming

De grafkapel van Van Vollenhove, een gemeentelijk monument, is niet meer in gebruik als grafkapel, maar wordt op korte termijn geschikt gemaakt als opbaarruimte.

De inventarisatie : zorginstellingen

- ❖ **Kennemerduin**
- ❖ **Kennemeroord**
- ❖ **Nieuw Overbos - Sint Jacob**
- ❖ **Meer en Bosch**

Kennemerduin

Herenweg 126

Verzorgingshuis met aanleunwoningen

Opdrachtgever:	Stichting Kennemerduin.
Bouwjaar:	1963-1965.
Architect:	J.H. van der Zee.
Monumentale status:	Geen.
Oorspronkelijke functie:	Gereformeerd bejaardenhuis.
Huidige bestemming:	Woonzorgcentrum Kennemerduin.

Opmerkingen

Er zijn plannen voor sloop en nieuwbouw, waarbij een deel van de nieuwbouw uit sociale woningbouw zal bestaan. Het hoofdgebouw heeft om begrijpelijke redenen geen monumentale status, maar ligt wel op een bijzondere en kwetsbare locatie, midden in het groen, en valt in het regime van het Bestemmingsplan Landgoederen & Groene gebieden. Bij nieuwbouw dient daar terdege rekening mee gehouden te worden.

De aanleunwoningen op het terrein zijn van een schaal en omvang die op deze locatie goed passen. Tiny houses avant la lettre. Er dient dus voorzichtig mee omgegaan te worden.

Kennemeroord
Herenweg 138
Appartementencomplex

Bouwjaar:	2006.
Opdrachtgever:	Stichting Kennemeroord (voorbereid door de Commissie tot beheer van Kennemeroord / Diaconie van de Hervormde Kerk).
Architect:	ZZDP Architecten.
Monumentale status:	Geen.
Oorspronkelijke functie:	Voorloper: Hervormd bejaardenhuis.
Huidige bestemming:	Appartementencomplex.

Opmerkingen

In 1948 is het toenmalige huis en landgoed Kennemeroord aangekocht door de Hervormde Gemeente Heemstede. Na een tijdelijke schoolhuisvesting (1948-1958) is het huis gesloopt om plaats te maken voor een bejaardenhuis. Van 1961 tot 1999 was op deze plaats Zorgcentrum Stichting Kennemeroord gehuisvest. In verband met stimulering van het zelfstandig wonen van bejaarden is het tehuis gesloten. In 2006 zijn op het terrein 38 luxe appartementen gebouwd, ontworpen door ZZDP Architecten uit Amstelveen.

Nog aanwezig zijn onder andere het monumentale inrijhek, de ijskelder en aan de Koediefslaan de vroegere koepel en orangerie van het landgoed. Verder een historische grenssteen. De gebeitelde tekst luidt: 'Het scheyt van de Duynen in Heemstede ende van 't Gasthuys binnen de stad Haerlem 1651'.

Gedachten bij herbestemming

Voorlopig niet van toepassing, maar de oude elementen van het landgoed (hek, ijskelder en tuinmanswoning) dienen gezien te worden als behorend tot het complex.

Nieuw Overbos - Sint Jacob
Burg. Van Lennepweg 207

Opdrachtgever:	Bestuur Sint Jacob Godshuis.
Bouwjaar:	2014.
Architect:	Architectenbureau Drost en Van Veen.
Monumentale status:	Geen.
Oorspronkelijke functie:	Voorloper: R.K. Bejaardenhuis.
Huidige bestemming:	Woonzorgcentrum.

Opmerkingen

Nieuw Overbos is de voortzetting van Huize Sint Bavo aan de Kerklaan. Aanvankelijk stond daar het Gesticht Sint Bavo (1853), met een naai-, brei- en bewaarschool. Eind 19de eeuw vervangen door Huize Sint Bavo, aanvankelijk een weeshuis maar later een bejaardenhuis, met uitbreidingen in 1900, 1908 en 1928 (gesloopt in 1968). Huize 'Het Overbos' aan de Burgemeester Van Lennepweg zette onder leiding van de zusters Augustinessen de bejaardenzorg van het vroegere Huize Bavo voort. In 2014 vervangen door Nieuw Overbos Sint Jacob, het huidige gebouw.

Meer informatie

Frans Harm, 'Van Huize Sint-Bavo tot Nieuw Overbos', *HeerlijkHeden* 163 (2015), p. 27-33.

Meer en Bosch

Achterweg 7

Verpleeggebouw- en onderzoeksgebouwen: voormalig landhuis, Salem, Koningin Emma Kliniek (vanaf de jaren zeventig het Lorentz de Haas laboratorium).

Opdrachtgever:	Directie Instituut voor Epilepsiebestrijding Meer en Bosch.
Bouwjaar:	Emma Kliniek / Lorentz de Haas Lab. 1934 (landhuis 18de eeuw, Salem 1889).
Architect:	Emmakliniek / Lorentz de Haas Lab. H. Korringa (landhuis en Salem onbekend).
Monumentale status:	Lorentz de Haas laboratorium: GM. Landhuis Meer en Bosch: RM. Salem: GM.
Oorspronkelijke functie:	In 1885 vestigde de Christelijke Vereniging voor de Verpleging van Lijders aan Epilepsie zich op het terrein van het landhuis Meer en Bosch. De instelling werd later Meer en Bosch genoemd, thans SEIN.
Huidige bestemming:	Het Lorentz de Haas Laboratorium staat leeg. Overige gebouwen op het terrein in gebruik bij SEIN.

Opmerkingen

Complexonderdeel Irenekapel (1901, Achterweg 5) is in 2018 gesloopt.
Complexonderdeel Eben Haëzer (1895) is in 1960 door brand verwoest).

Gedachten bij herbestemming

Anno 2019 staat het Laboratorium leeg. SEIN wil zich concentreren op het westelijk deel van het terrein van de oorspronkelijke buitenplaats Meer en Bos. Het Laboratorium leent zich goed voor (zorg)appartementen.

Deel III

De bijlagen

1. Namen en adressen

Websites religieus erfgoed en herbestemming

www.toekomstreligieuserfgoed.nl
cultureelerfgoed.nl/dossiers/toekomst-religieus-erfgoed
www.bisdomhaarlem-amsterdam.nl (> Besturen > Kerksluiting)
herbestemming.nu

Nieuwsbrieven / tijdschriften cultureel erfgoed algemeen

De Erfgoedstem, www.erfgoedstem.nl
Monumenten, monumenten.nl

Bisdom

Bouw bureau van het bisdom, Zilkerduinweg 375, 2114 AM Vogelenzang, ir. Peer Houben, bouwzaken@bisdomhaarlem-amsterdam.nl

Instellingen / verenigingen e.d.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE)
cultureelerfgoed.nl

Stadsherstel Amsterdam (Redt monumenten en beeldbepalende panden door ze zorgvuldig te restaureren, een passende bestemming te geven en te verhuren. De panden worden in bezit gehouden, waarmee een goede staat van onderhoud blijft gegarandeerd. In Heemstede onder meer de Pinksterkerk.)
www.stadsherstel.nl

Cuypersgenootschap (Zet zich in voor het behoud van bouwkundig erfgoed uit de negentiende en twintigste eeuw, waaronder religieus erfgoed.)
cuypersgenootschap.nl

Vereniging Hendrick de Keyser (Zet zich in voor behoud van architectonisch of historisch belangrijke gebouwen en hun interieur. Door panden te verwerven, en ze vervolgens te restaureren en te verhuren.)
www.hendrickdekeyser.nl

Erfgoedvereniging Heemschut (Grootste en één van de oudste particuliere verenigingen voor bescherming van cultuurmonumenten.)
www.heemschut.nl

Nationaal Restauratie Fonds (Verzorgt financieringen op het gebied van monumenten.)
www.restauratiefonds.nl

Makelaars religieus erfgoed

Reliplan (religieus en maatschappelijk erfgoed)

www.reliplan.nl

Redres (monumentenmakelaar)

www.redres.nl

Prijzen

NRP Gulden Feniks, dé prijs voor hergebruik van de bestaande gebouwde omgeving

www.nrpguldenfeniks.nl

2.

Dossier Kerksluiting.

Dossier op de website van het Bisdom Haarlem-Amsterdam:

www.bisdomhaarlem-amsterdam.nl (zoek op 'kerksluiting')

Hierin wordt uitgelegd welke stappen een parochiebestuur in samenwerking met het bisdom neemt om tot sluiting van een kerkgebouw te komen.

3.

Plan van aanpak voor het vervreemden van religieuze kunst bij sluiting van een kerk.

Dossier op de website van het Bisdom Haarlem-Amsterdam:

www.bisdomhaarlem-amsterdam.nl (zoek op 'kerksluiting')

Bij de sluiting van een kerk komt bij het bestuur onherroepelijk de vraag naar voren, wat te doen met het religieuze kunstbezit in de kerk. Wat is de waarde van de voorwerpen, wat kunnen we behouden en wat kan vervreemd worden. Voor het herbestemmen van de religieuze kunstvoorwerpen hanteert het bisdom Haarlem-Amsterdam een stappenplan als leidraad. Dit stappenplan vindt u op deze webpagina.

4.

Een katholieke kerk onttrekken aan de eredienst.

Dossier op de website van het Bisdom Haarlem-Amsterdam:

www.bisdomhaarlem-amsterdam.nl (zoek op 'kerksluiting')

Mgr. Jan Hendriks beschrijft de (kerkrechtelijke) consequenties van een kerksluiting en gaat ook in op mogelijkheden tot herbestemming en bezwaarprocedures.

5.

Downloads Herbestemming.nu

Herbestemming.nu heeft vijf bruikbare downloads op haar site. 1. Succesfactoren: geleerde lessen uit de praktijk, 2. Duurzaamheid, er is steeds meer mogelijk voor monumenten, 3. Financiering en exploitatie bij herbestemming monumenten, 4. Herbestemming, kansrijk ondernemen in monumenten, 5. Herbestemming (infographic).

6.

‘Een kerk die sluit, hoeft niet te verdwijnen’

Interview *Trouw* (18 december 2018) met Wim Eggenkamp. Eggenkamp was directeur Stadsherstel Amsterdam en later Rijksadviseur voor Cultureel Erfgoed)

Ontkerkelijkking maar ook bijvoorbeeld de fusie die leidde tot de PKN heeft veel leegstand van kerken tot gevolg. Eggenkamp riep met andere monumentenzorgers 2008 uit tot jaar van het Religieus Erfgoed. Rijk, gemeenten en kerkelijke overheden werkten hier samen aan een visie op die leegstand. In het plan ‘Geloof in de toekomst’ werd aangegeven dat het wenselijk was te komen tot een Nationaal Fonds waaraan de overheid een forse bijdrage zou leveren. Sinds 2008 sluit één kerk per week. Het neemt ook toe: afgelopen jaar waren het er tachtig. Kerken gaan nu minder krampachtig met herbestemmingen om. Het Rijk stelt meer geld beschikbaar voor onderhoud. In november 2018 startte de nationale kerkenaanpak: gemeenten gaan ‘kerkvisies’ ontwikkelen om verwaarlozing van kerken tegen te gaan. Ook de samenwerking van kerken met ideële organisaties die zich bezighouden met het beschermen van religieus erfgoed werpt haar vruchten af. Sloop en ontwikkeling geeft weliswaar snel geld maar Eggenkamp pleit ervoor om te kijken naar de geschiedenis en de maatschappelijke functie. De overheid geeft alleen geld aan beschermde monumenten. Eggenkamp pleit er nogmaals voor dat er een Nationaal Fonds komt met ongeveer 200 miljoen. Daarmee kom je los van de monumentenwereld en wordt onderhoud en renovatie voor alle kerken mogelijk. Kerken verdienen dat. Ze verdienen het niet gesloopt te worden. Kerken hebben altijd een belangrijke maatschappelijke positie ingenomen. Strategisch gebouwd en gezichtsbepalend. De identiteit van een dorp hangt ermee samen. Ook sociale acties kwamen uit de kerken voort. Ook ongelovigen protesteren tegen sloop. De waarde ligt dus niet alleen in het religieuze aspect. Bij herbestemmingen kunnen maatschappelijke functies in de gebouwen worden ondergebracht. Op die manier kunnen kerken die anders nooit zelf het hele gebouw hadden kunnen betalen er op zondag zonder problemen blijven samenkomen en vervult het gebouw op andere momenten een maatschappelijke rol. Het is dan gedeeltelijk herbestemd. Dat een kerkelijke gemeente of parochie een gebouw niet meer kan betalen, betekent dus niet altijd dat het niet meer voor religieuze doeleinden gebruikt wordt. Stadsherstel heeft kerken opgekocht en herbestemd, “maar het frappante is dat in zeven van de tien tot vijftien kerken er op zondag weer gekerkt wordt.”

Aanvulling. *Trouw* van woensdag 19 december 2018 publiceerde enkele cijfers van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Nog geen kwart van de bevolking is lid van een kerkgenootschap of levensbeschouwelijke groepering. De neergang is dramatisch. De afgelopen 35 jaar is het percentage katholieke Nederlanders gedaald van 28 naar 9 procent van de bevolking, bij protestanten ging dat van 18 naar 6. Deze cijfers wijken overigens sterk af van die van het Centraal Bureau voor de Statistiek. Daar houdt men het op 49 % van de bevolking die zich nog aangesloten weet bij een kerkelijk of levensbeschouwelijke gezindte.

Met dank aan

Olga van der Klooster, drs. Jan van Dalen (RCE), dr. Jan de Jong (MinOCW) en John van den Putten.

Literatuur

- M. Bakker, M. van Bourgondiën, F. Harm e.a., *Monumenten van Heemstede. Een keuze uit de parels van de Heerlijkheid*, Heemstede 2004.
- M. Bakker, M. van Bourgondiën, F. Harm e.a., *Monumenten van Heemstede en Bennebroek. Opnieuw een keuze uit de parels van de Heerlijkheden*, Heemstede 2005.
- Ch. De Beus, K. Blom, H. Bruch e.a., *De hervormde kerk te Heemstede, 1622-1977, 1625-1975*, Heemstede 1977.
- M. van der Breggen, 'Een kerk die sluit, hoeft niet te verdwijnen', in: *Trouw*, 18 december 2018 {interview met Wim Eggenkamp}.
- M. Bulte, H. Krol, *Zorg aan de duinrand. De historie van Kennemeroord – Kennemerduin – Parkzicht en het terrein van het nieuwe Westerduin*, Haarlem 2000.
- M. van Buuren, 'Het katholiek onderwijs in Heemstede. Broeder Leonardus Pauw vertelt over zijn tijd op 'De la Salle'', in: *Heerlijkheden*, 34^e jrg. Nr. 131., 2007, p. 11-19.
- M. van Buuren, 'De Opstandingskerk aan de Koediefslaan', in: *Heerlijkheden*, 41^e jrg., nr. 160, 2014, p. 1828.
- O. Boelens, T. Meijers, *Het kerkgebouw als religieus erfgoed. Verslagboek van de publieksdag, gehouden op 9 oktober 2008*, (Publicatie van de Faculteit Katholieke Theologie van de Universiteit van Tilburg, Theologische perspectieven 2), Bergambacht 2009
- J. Bomans, H. Hofhuizen et.al., *Hyacintegeur en bisschopswijn*, Heemstede 1979.
- Dossier Herbestemming*, RCE, opgesteld 24 maart 2014, laatst gewijzigd 20 februari 2018.
- G. van Duinen, *Geschiedenis van het onderwijs in Heemstede, deel II, 1800-1954*, Heemstede 1954.
- G. van Duinen, *Het wees- en Armhuis te Heemstede 1796-1861*, Heemstede 1952.
- M. Frankort, V. Schoenmakers, 'Herbestemming van het kerkgebouw: beleidsmatig en praktisch', in: Boelens/Meijers 2009, p. 165-176.
- W. de Groot-Boot, M. Bakker, M. Wagemaker, *Onze Lieve Vrouw Hemelvaart, 75 parochielevens aan het Valkenburgerplein*, Haarlem 2002.
- B.J. van Houten, *Gedenkboek, bij gelegenheid van het twee honderd vijftig-jarig bestaan van de St. Bavo parochie te Heemstede (Berkenrode) 1964-1944*, Heemstede 1944).
- E. Kerkvliet, 'De Heemsteedse katholieken, Berkenrode en de Sint Bavo', in: *Heerlijkheden*, jrg. 39, nr. 152, 2012, p. 22-26.
- E. Kerkvliet, 'Het verdwenen roomse bolwerk langs de Herenweg', in: *Heerlijkheden*, 39^e jrg., nr. 151, 2012, p. 22-29.
- E. Kerkvliet, 'Het kleuteronderwijs in Heemstede en Bennebroek door de eeuwen heen (1)', in: *Heerlijkheden*, 41^e jrg., nr. 162, 2014, p. 19-24.
- E. Kerkvliet, 'Het kleuteronderwijs in Heemstede en Bennebroek door de eeuwen heen (2)', in: *Heerlijkheden*, 42^e jrg., nr. 163, 2015, p. 17-24.

O. van der Klooster, *30 jaar Stadsherstel, met het oog op de stad van morgen*, Uitgave ter gelegenheid van het 30-jarig bestaan van de Stichting Stadsherstel Hoorn, Hoornse Historische Reeks - deel 5, Hoorn 2004.

A. Kramer, *Kent u ze nog...de Heemstedenaren*, Zaltbommel 1973.

C.W. Korevaar, *De oude kerk en zijn orgel*, Heemstede 1981..

H. Krol, *Oud Heemstede in beeld (1900-1950)*, z.pl. 1991.

H. Krol, *Heemstede in beeld (1900 tot nu)*, z.pl. 1993.

C. Peper, *Heemstede in oude ansichten*, Zaltbommel 1971.

C. Peper, *Heemstede in oude ansichten*, deel 2, Zaltbommel 1978.

C. Peper, 'De voorgeschiedenis van Sein op Meer en Bosch', in: *Heerlijkheden*, 37^e jrg., nr. 146, 2010, p. 35-41.

T. Pollmann, *Monumentale Gebouwen Herbestemd. Restauratie, transformatie en hergebruik van grote complexen*, Den Haag/Zeist 1994.

T. Pollmann, *Herbestemming van Kerken. Een ontnuchterend relaas*, Den Haag/Zeist 1995.

P. Stassen, 'Herbestemmen, of toch maar niet?', in: Boelens/Meijers 2009, p. 125-131.

IJ. Tuijn, *Honderd jaar katholiek onderwijs in Heemstede*, Heemstede 2000.

Verder: Verspreide vindplaatsen in Heerlijkheden en diverse websites, waaronder uiteraard die van RCE, NRF, Bisdom Haarlem-Amsterdam en Librarians.

Bijlagen: enkele artikelen uit publicaties van de Historische Vereniging Heemstede-Bennebroek

1. Ellen Kerkvliet, 'Het verdwenen roomse bolwerk langs de Herenweg', *HeerlijkHeden* 151 (2012), p. 22-29
2. Ellen Kerkvliet, 'Een explosieve groei van het aantal scholen', in: M. de Bruijn e.a., *Heemstede Vooruit 1890-1940* (2017), p. 208-219
3. Hillebrand de Lange, 'Het religieuze leven in Heemstede', in: M. de Bruijn e.a., *Heemstede Vooruit 1890-1940* (2017), p. 220-229